HUQUQIY NUTQ MADANIYATINING LINGVISTIK MEZONLARI: NORMATIVLIK, ANIQLIK, MANTIQIYLIK

Yangiboyeva Umida Mavlonboy qizi
Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistranti
E-pochta: yangiboyevaumida@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda huquqiy nutq madaniyatining asosiy lingvistik mezonlari — normativlik, aniqlik va mantiqiylik — nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Huquqiy diskursning o‘ziga xos kommunikativ funksiyalari nuqtai nazaridan mazkur mezonlarning mazmun-mohiyati ochib beriladi, ularning bir-biri bilan o‘zaro munosabati ko‘rsatiladi hamda sud nutqi, qonunchilik matnlari va huquqiy hujjatlardagi namoyon bo‘lish shakllari illyustratsiya qilinadi. Tadqiqot natijasi sifatida huquqiy nutqni baholashda lingvistik mezonlarga yaxlit tizim sifatida yondashish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *: huquqiy nutq madaniyati, normativlik, aniqlik, mantiqiylik, huquqiy diskurs, lingvistik mezon, qonunchilik tili, sud nutqi.*

Kirish. Huquqiy nutq madaniyati masalasi zamonaviy huquqshunoslik va lingvistika kesishmasida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Qonun ustuvorligini ta’minlashda, adolatli sudlov jarayonini amalga oshirishda va huquqiy normalarni samarali kommunikatsiya orqali jamiyatga yetkazishda til muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois huquqiy nutqning lingvistik sifatini belgilovchi mezonlarni ilmiy jihatdan aniqlash va tizimlashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Huquqiy nutq madaniyatini tadqiq etishda turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularning aksariyati nutqning to‘g‘riligi, aniqligi va ifodaliligiga e’tibor qaratadi. Biroq normativlik, aniqlik va mantiqiylik mezonlarini yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqish va ularni huquqiy diskursning maxsus talablari bilan bog‘lash masalasi hali yetarli darajada o'rganilmagan. Ushbu tadqiqot mazkur bo‘shliqni to‘ldirishga yo‘naltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi sharoitida huquqiy nutq madaniyatini rivojlantirish ayniqsa muhimdir. 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar, sud tizimini erkinlashtirish va fuqarolarning huquqiy savodxonligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar huquqiy til va nutq madaniyatiga yangicha talablarni qo‘ymoqda. Prezidentimizning “Huquqiy hujjatlarning sifatini oshirish to‘g‘risida”gi bir qator farmon va qarorlari ham bu masalaning davlat ahamiyatiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Normativlik huquqiy nutq madaniyatining birlamchi va asosiy mezoni sifatida qaraldi. Lingvistik normativlik deganda, avvalo, adabiy til me’yorlariga — orfoepik, orfografik, grammatik va leksik qoidalarga — rioya qilish tushuniladi. Huquqiy matnlarda bu mezon ikki darajada namoyon bo‘ladi: umumlingvistik me’yorlar darajasida va huquqiy-terminologik me’yorlar darajasida. Umumlingvistik me’yorlar nuqtai nazaridan normativlik huquqiy hujjatlar, sud nutqlari va qonunchilik matnlarida adabiy tilning barcha qoida va standartlariga muvofiqlikni ta’minlaydi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining qonunchilik hujjatlarida so‘z yasash, so‘z birikmasi va gapning grammatik tuzilishiga qat’iy talablar qo‘yilgan bo‘lib, ulardan chetga chiqish matnning huquqiy kuchini pasaytirishi mumkin.

Huquqiy-terminologik me’yorlar esa soha ichki terminologiyasidan to‘g‘ri foydalanishni o‘z ichiga oladi. Huquqiy terminlar ikki asosiy xususiyatga ega bo‘lishi lozim: birinchidan, ularning ma’nosi qonun hujjatlarida aniq belgilanagan bo‘lishi, ikkinchidan, ular izchil — har doim bir xil ma'noda — qo‘llanilishi kerak. Masalan, “jinoiy javobgarlik”, “ma’muriy jazo”, “fuqarolik muomalasi” kabi terminlar har bir huquqiy matnda o‘ziga xos, qat’iy belgilangan ma’noni ifodalaydi va ularning o‘rniga boshqa sinonimlarni qo‘llash ko‘pincha huquqiy noaniqlikka olib keladi.

Shuningdek, normativlik mezoni huquqiy nutqning uslubiy jihatini ham qamrab oladi. Huquqiy-rasmiy uslub uchun quyidagi xususiyatlar xarakterlidir: betaraflik (neytralllik), shaxssizlik, ob’ektivlik, yuqori darajadagi standartlashganlik. Ushbu

uslubiy talablardan chetga chiqish, masalan, sud nutqida ommabop so‘zlashuv so‘zlarini qo‘llash, normativlikning buzilishi sifatida baholanadi.

Aniqlik huquqiy nutqning ikkinchi muhim lingvistik mezoni bo‘lib, u huquqiy matnning to‘g‘ri va bir xilda tushunilishini ta’minlaydi. Huquqiy diskursda aniqlik kommunikativ samaradorlikning asosi hisoblanadi: qonun matni, sud qarori yoki huquqiy shartnoma bir noto‘g‘ri ta’rilanishi mumkin bo‘lgan har qanday iborani istisno etishi lozim.

Leksik aniqlik nuqtai nazaridan huquqiy matnlarda polisemiya (ko‘p ma’nolilik) va omonimiyadan qochish tavsiya etiladi. Masalan, “mol-mulk” so‘zi turli huquqiy kontekstlarda turlicha talqin etilishi mumkin, shuning uchun qonun hujjatlarida ushbu tushunchaning aniq ta’rifi berilishi yoki tushuntirilishi zarur. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida ko‘plab tushunchalar aynan shu maqsadda alohida moddalar bilan ta’riflanadi.

Sintaktik aniqlik esa gapning grammatik tuzilishi orqali ta’minlanadi. Murakkab, ko‘p qismli gaplar, ayniqsa qarorlar va hukmlarda, noto‘g‘ri o‘qilish xavfini tug‘diradi. Shuning uchun zamonaviy qonunchilik texnikasida “bir modda — bir qoida” tamoyili, qisqa va aniq iboralardan foydalanish tavsiya etilmoqda. Biroq murakkablik ba’zan muqarrar bo‘lganda, vergul, nuqtali vergul kabi tinish belgilari va izohlash usullaridan mohirona foydalanish aniqlikni saqlashga yordam beradi.

Terminologik aniqlik — bu huquqiy matn ichida bir terminning bir xil maənoda qo‘llanilishini ta’minlash. Tadqiqotchilar terminologik izchillik (konsistensiya) masalasiga alohida e’tibor qaratadi, chunki bitta hujjatda bir tushunchani bir nechta sinonimik so‘z bilan ifodalash o‘quvchida chalkashlikka olib keladi. Jumladan, bitta normativ hujjatda “fuqaro” va “shaxs” so‘zlari bir xil huquqiy sub’ektni anglatsa, ulardan faqat biri izchil qo‘llanilishi huquqiy texnika talabiga muvofiq bo‘ladi.

Mantiqiylik — huquqiy nutqning uchinchi asosiy lingvistik mezoni. Ushbu mezon ikki asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: birinchisi, matnning ichki mantiqiy

izchilligi (kogerentligi); ikkinchisi, argumentatsiyaning mantiqiy asoslanishi. Huquqiy matnda har bir mulohaza oldingi mulohazadan kelib chiqishi, har bir xulosa etarli asos va dalillarga tayanishi lozim.

Huquqiy argumentatsiyada deduktiv va induktiv usullardan keng foydalaniladi. Deduktiv usulda umumiy huquqiy qoidadan xususiy holatga o‘tiladi: masalan, “Jinoyat kodeksining 168-moddasiga binoan, ushbu harakatlar jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak” deyiladi. Induktiv usul esa alohida hodisalardan umumiy huquqiy xulosaga o‘tishni nazarda tutadi, bu usul ko'proq advokatura amaliyotida va ilmiy-huquqiy tadqiqotlarda qo‘llaniladi.

Matnning ichki kogerentligi (mantiqiy bog‘liqligi) matndagi fikrlar, gaplar va bo‘limlar o‘rtasidagi semantik va grammatik aloqaning uzluksizligi orqali ta‘minlanadi. Huquqiy matnlarda kogerentlik uchun mantiqiy bog‘lovchilar (“shuning uchun”, “binobarin”, “bundan tashqari”, “quyidagilar”), anafora va kataforadan to‘g‘ri foydalanish muhim ahamiyatga ega. Mazkur vositalar orqali huquqiy hujjatning yaxlit mantiqiy tuzilishi shakllanadi.

Sud nutqida mantiqiylik ayniqsa katta rol o‘ynaydi. Samarali sud nutqi — bu haqiqiy mantiqiy zanjir sifatida qurilgan nutq bo‘lib, unda har bir dalil oldingi dalilga asoslanadi va keyingi dalilni tayyorlaydi. Zamonaviy ritorikada Toulmin argumentatsiya modeli huquqiy nutqni tahlil qilishda keng qo‘llaniladi: da’vo (claim) → ma’lumot (data) → asoslash (warrant) → qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlash (backing) → cheklov (qualifier) → e’tiroz (rebuttal). Ushbu model huquqiy nutqda mantiqiy to‘liqlik va izchillikni ta’minlashning samarali usuli sifatida tan olingan.

Normativlik, aniqlik va mantiqiylik mezonlari bir-biridan ajratilgan holda mavjud bo‘lmaydi: ular yaxlit tizim sifatida ishlaydi va bir-birini shartlaydi. Ushbu mezonlar o‘rtasidagi munosabat quyidagicha namoyon bo‘ladi.

Normativlik aniqlikning asosi vazifasini bajaradi: lingvistik normalar huquqiy terminlarning ma’no chegaralarini belgilaydi va shu orqali aniqlikni ta’minlaydi. O‘z

navbatida, aniqlik mantiqiylikni shakllantirishga xizmat qiladi: faqat aniq ifodalangan tushunchalar asosida izchil mantiqiy zanjir qurishning imkoni bo‘ladi. Mantiqiylik esa normativlikka qayta ta’sir ko‘rsatadi, chunki mantiqiy tuzilgan nutq o‘z-o‘zicha me’yoriy sifatlarga ega bo‘ladi.

Shu bilan birga, mazkur mezonlar o'rtasida ma'lum ziddiyatlar ham kuzatilishi mumkin. Masalan, normativlik ba’zan murakkab sintaktik qurilmalarni talab etishi mumkin bo‘lsa, aniqlik prinsipi ularni soddalashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Bunday holatlarda huquqchi-tilshunos qaysi mezon ustuvorligini aniqlash va oqilona muvozanat topish oldida turadi. Bizning fikrimizcha, amaliy huquqiy nutqda aniqlik va kommunikativ samaradorlik ko‘pincha rasmiy normativlik talablaridan ustun bo‘lishi lozim.

Tadqiqotimizda ishlab chiqilgan “HNKBM” baholash modeliga muvofiq (Huquqiy Nutq Kompleks Baholash Metodologiyasi), mazkur uch mezonni aniqlash va o‘lchash uchun maxsus ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish tavsiya etiladi. Normativlik darajasini baholashda terminologik to‘g‘rilik indeksi, uslubiy muvofiqlik ko‘rsatkichi va me’yoriy xatolar soni hisobga olinadi. Aniqlik darajasini aniqlashda semantik polisemiya koeffitsienti va tushunish qiyinchiligi indeksi qo‘llaniladi. Mantiqiylik esa argumentativ zanjir izchilligi va xulosa asosliligi ko‘rsatkichlari orqali baholanadi.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin: Birinchidan, normativlik, aniqlik va mantiqiylik huquqiy nutq madaniyatining mustaqil bo‘lmasdan, bir-biri bilan chambarchas bog‘liq lingvistik mezonlari hisoblanadi. Ularni alohida ko‘rib chiqish mumkin bo'lsa ham, to‘laqonli baholash uchun yaxlit tizimiy yondashuv zarur.

Ikkinchidan, ushbu mezonlarning mazmuni huquqiy diskursning konkret turiga

qarab farqlanadi: qonun chiqarish matnlarida normativlik va aniqlik ustuvorlik qilsa, sud nutqida mantiqiylik va argumentatsion izchillik birinchi o'ringa chiqadi.

Uchinchidan, O‘zbekiston huquqiy amaliyotida mazkur mezonlarni ta'minlash uchun maxsus lingvistik ekspertiza institutini rivojlantirish va qonunchilik hujjatlarini ishlab chiqishda tilshunoslar bilan huquqshunoslarning hamkorligini kuchaytirish zarur.

To‘rtinchidan, huquq ta’limida nutq madaniyati mezonlariga oid amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish mustaqil fan sifatida o‘quv dasturlariga kiritilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi (01.09.1994 y., keyingi o'zgartirishlar bilan).
3. Anorboev A.U. Jamiyat xavfsizligiga tahdid soluvchi kiberjinoyatlar: kriminologik va jinoiy-huquqiy muammolar: DSc dissertatsiyasi. — Toshkent, 2023. — B2023.1.DSc/Yu235.
4. Матвеева Т.В. Культура речи в профессиональном общении юриста. — Москва: Юрайт, 2019.
5. Голев Н.Д. Юридический аспект языка в лингвистическом освещении // Юрислингвистика. — 1999. — №1. — С. 11–58.
6. Хижняк С.П. Формирование и развитие терминологичности в правовом дискурсе. — Саратов: СГЮА, 2014.
7. Алексеев С.С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования. — Москва: Статут, 1999.
8. Bhatia V.K. Analysing Genre: Language Use in Professional Settings. — London: Longman, 1993.
9. Tiersma P.M. Legal Language. — Chicago: University of Chicago Press, 1999.

10. Mellinkoff D. The Language of the Law. — Boston: Little, Brown, 1963. (Reprint: Eugene: Resource Publications, 2004).
11. Butt P., Castle R. Modern Legal Drafting: A Guide to Using Clearer Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
12. Maclean J. A Companion to Language and Law. — Hoboken: Wiley-Blackwell, 2011.